

Максимум останнього зледеніння у Північно-Західному Причорномор'ї у світлі дискусії про вплив Чорного моря на культурно-історичні процеси в регіоні

178

ЧЕЛОВЕК В ИСТОРИИ И КУЛЬТУРЕ

Протягом останнього десятиріччя історія басейну Чорного моря на рубежі плейстоцену та голоцену стала свого роду унікальною лабораторією моделювання впливу оточуючого середовища на розвиток матеріальної культури, господарства та побуту первісного населення Північно-Західного Причорномор'я як одного з ключових регіонів для дослідження адаптації людини до глобальних змін клімату у Чорноморсько-Середземноморському коридорі¹. У даному контексті максимум останнього зледеніння (22–18 тис. років тому) традиційно розглядається як період, котрий позначає вихідний стан екосистеми напередодні фундаментальних й відносно швидких кліматичних змін протягом наступних декількох тисячоліть, які супроводжувалися трансформаційними процесами в різних царинах культури населення Причорноморського регіону.

Реконструкція басейну Чорного моря та його берегової лінії у ранньоньовоевксинську фазу, яка традиційно співвідноситься з максимумом останнього зледеніння неодноразово опинялася в центрі уваги представників різних методологічних та інструментальних підходів до відтворення палеогеографічного середовища. Протягом другої половини ХХ ст. накопичена чимала база стратиграфічних, паліологічних, палеонтологічних даних з донних відкладів сучасного шельфу Чорного моря², яка була суттєво оновлена в ході виконання Міжнародного проекту з геологічної кореляції IGCP 521 «Чорноморсько-Середземноморський коридор за останні 30 тис. років: зміни рівня моря та людська адаптація» (2006–2010) та його наступника, IGCP 610 «Від Каспію до Середземного моря: екологічні зміни та відповідь людини на них у Четвертинному періоді» (2013–2017).

На підставі оновленої джерельної бази можна цілком певно стверджувати, що максимальна фаза останнього зледеніння характеризується суттєвим пониженням рівня Чорного моря внаслідок як зменшення притоку вод з річок, які впадали до моря, так й у зв'язку з загальною аридизацією клімату регіону. Більшість дослідників визначає чорноморський басейн даного періоду як новоевксинське озеро, берегова лінія якого у північно-західному секторі локалізується на сучасних позначках ізобати «–100 м»³.

Серед представників природничих наук продовжується дискусія щодо ступеня солоності ранньоньовоевксинського басейну: прихильники так званої теорії «Великого Чорноморського Потопу» наполягають на тому, що в цей час Чорне

¹ Yanko-Hombach V., Gilbert A., Mudie P. Was the Black Sea Catastrophically Flooded during the Holocene? – geological evidence and archaeological impacts // Submerged Prehistory. – Oxbow Books, 2011. – P. 245–262.

² Узгалънену базу даних по регіонах див. у: The Black Sea Flood Question: Changes in Coastline, Climate and Human Settlement. – Springer, 2007, Appendix 1 and Appendix 2.

³ Янко-Хобак В.В., Смытгина Е.В., Кадурын С.В., Ларченков Е.П., И.В. Мотненко, С.В. Какаранза, Д.В. Киосак. Колебания уровня Черного моря и адаптационная стратегия древнего человека за последние 30 тысяч лет // Геология и полезные ископаемые мирового океана. – 2011. – № 2(24). – С. 110–112.

море являло собою цілком прісноводний басейн⁴, у той час як прихильники теорії повільного осциляційного сценарію підняття рівня Чорного моря протягом фінгліяцу – раннього голоцену на підставі постійної присутності у складі малакофауни й форамініфер солонуватих видів визначають характер басейну як солонуватоводний, аеробний й рясно населений бентосовими організмами⁵.

Майже весь північно-західний шельф сучасного Чорного моря вище ізобати «–100 м» являв собою суходіл, велику ерозійно-аллювіальну рівнину, невіддільну у палеогеографічному плані від сучасної північно-причорноморської рівнини. Ця рівнина сполучала Крим з Добруджею, мала перепад висот від 180 до 80 м з півночі на південь і перетиналася локальними вододілами, що відділяли палеорічища річок, що впадають до Чорного моря: Дунаю, Прута, Дністра та Південного Бугу. В період максимуму останнього зледеніння ця територія належала до південної околиці перігляціальних різнотравно-злакових степів, які характеризувалися переважно ксерофітною травною рослинністю та тяжіли до областей поширення причорноморського лесу та лесоподібних суглинків⁶. Вміст пилюк трав у спорово-пилкових діаграмах даного регіону в часі максимуму останнього зледеніння сягав 95 %, а домінуючими видами в даній групі рослинності були полинові (*Artemisia* sp.) й лободові (*Chenopodiaceae* sp.)⁷. Присутність деревної рослинності є вкрай обмеженою; вона представлена переважно видами, добре пристосованими до прохолодного й посушливого клімату – сосна, береза та вільха⁸. Типовими мешканцями таких просторів є представники виокремленого В.І. Бібіковою та Н.Г. Белан степового бізонового локального фауністичного угруповання⁹. Крім фонового виду (первісного бізона або зубра *Bison prisus*) до його складу в незначній кількості входять широкопалий кінь, сайгак та носоріг¹⁰.

У верхній частині ерозійно-аллювіальної рівнини, яку являв собою шельф та сучасне узбережжя Чорного моря в заплавах палео-Прута, палео-Дністра та палео-Південного Бугу знаходилися досить великі заболочені ділянки, швидше за все, пов'язані зі старицями. Низинна узбережна дельтова рівнина утворилася

⁴ Lericolais G., Popescu I., Guichard F., Popescu S.-M., Manolakis L. Water-level fluctuations in the Black Sea since the Last Glacial Maximum. // The Black Sea Flood Question: Changes in Coastline, Climate and Human Settlement. – Springer, 2007, P. 437–452.

⁵ Yanko-Hombach, V.V., Gilbert, A.S., and Dolukhanov, P. Controversy over the great flood hypotheses in the Black Sea in light of geological, paleontological, and archaeological evidence // Quaternary International. – 2007. – vol. 167–168. – P. 91–113.

⁶ Артюшенко А.Т., Пашкевич Г.А., Карева Е.В. Развитие растительности юга Украины в антропоген по данным спорово-пыльцевого анализа. // Бюллетень комиссии по изучению четвертичного периода. – 1972. – № 39. – С. 82–89.

⁷ Артюшенко А.Т. Растительность Лесостепи и Степи Украины в четвертичном периоде. – К.: Наукова думка, 1970. – С. 163.

⁸ Арап Р.Я., Станко В.Н., Старкин А.В. Природная среда и развитие хозяйства позднелитеро-литического человека в бассейне реки Южный Буг // Материалы VII Всесоюзного совещания советской секции ИНКВА «Четвертичный период: методы исследования, стратиграфия и экология». – Том 1. – Таллин, 1990. – С. 21–22.

⁹ Бибикова В.И., Белан Н.Г. Локальные варианты и группировки позднелитеро-литического териокомплекса Юго-Восточной Европы // БМОИП. Отд. биологии. – 1979. – Т. 84, Вып. 3. – С. 6, 8.

¹⁰ Маркова А.К. Распространение млекопитающих позднего Валдая // Палеогеография Европы за последние сто тысяч лет: Атлас-монография. – М.: Наука, 1982. – Карта 12; Бибикова В.И., Старкин А.В. Остатки сайгака позднелитеро-литического возраста из раскопок стоянки Анетовка II (Украина) // ВЗ. – 1985. – № 5. – С. 50–51.

в зоні сучасного зовнішнього шельфу, а місцями близько до його брівки. В її межах річки розпадалися на численні рукави і протоки, обрамлені прирусловими валами. Між цими валами розташовувалися великі низини, де знаходилися численні озера і, можливо, непрохідні болота-плавні. З боку моря це оточувалося приморськими піщаними грядками і косами¹¹. Рослинність даних ділянок, вірогідно, тяжіла до змішаних мезофільних лугових стенів, питома вага деревної рослинності в яких була значно вища, а вміст широколистяних порід дерев (дубу, в'язу та грабу) міг сягати 2 %.¹² Сучасна джерельна база, втім, не дозволяє достовірно відтворити склад фауни ссавців з сучасної затопленої частини шельфу Північно-Західної частини Чорного моря. Втім, особливості палеоландшафту даного регіону дозволяють виключити можливість міграцій туг великих стадних тварин.

Під час максимуму останнього зледеніння Причорноморські степи інтенсивно використовувалися мисливцями на бізона, й особливості системи їхнього промислу визначають характерні риси системи розселення та способу життя населення даного регіону. Колективне загінне (облавне) полювання, яке традиційно вважається найбільш результативним способом здобування цього виду, потребувало концентрації значної кількості людей, які мали б бути залучені до даного процесу. Ключові археологічні пам'ятки даного регіону – Анетівка II у Південному Побужжі та Велика Аккаржа у Нижньому Подністров'ї – позначають місяця подібних концентрацій первісних мисливців на бізона.

У випадку Анетівки II особливості просторового розташування крем'яних виробів, фауністичних залишків та інших знахідок (вохри, кварциту, каоліну, вугілля тощо) та топографія пам'ятки (її розташування на високому мисі, що виразно домінує над місцевістю, у тому числі над урвищем понад берегом річки) стали для В.Н. Станко підставою інтерпретувати стоянку як поселення та святилище мисливців на бізона, як особливе місце для підготовки та втілення серії ритуалів та обрядодій, пов'язаних з спеціальними святкуваннями успішних полювань на бізона¹³. Судячи за структурою культурного шару Анетівки II та з урахуванням етнографічних даних, можна слідом за В.Н. Станко припустити, що проведення таких свят передбачало здійснення серії господарсько-побутових операцій та ритуально-культових обрядодій. Так, найбільш вірогідно, практична підготовка до обрядово-театралізованого свята включала в себе колективне полювання на культову тварину, попереднє білування здобичі на місці забою, доставку та остаточне членування туш на спеціальній ділянці поселення, підготовку до споживання (в першу чергу, термічну обробку м'яса), що здійснювалися переважно за межами поселення. До кола ритуальних обрядодій, пов'язаних з церемонією вшанування тотему, належить підготовка святкових “декорацій” (впорядкування черепів та кісток бізона на окремому просторі) і зовнішності учасників обрядодії (декорування тіла каоліном та вохрою), а також створення ритуально-культових артефактів (спеціальної зброї, прикрас тощо). Ці операції, найбільш вірогідно, відбувалися в центральній частині поселення, а з його схід-

¹¹ Larchenkov E., Kadurin S. Paleogeography of the Pontic Lowland and northwestern Black Sea shelf for the past 25 k.y. // *Geology and Geoarchaeology of the Black Sea Region: Beyond the Flood Hypothesis* / GSA Special Paper. – 2011. – № 473. – P. 71–88.

¹² Янко-Хобак В.В. и др., Рис. 8.

¹³ Станко В.Н. Анетовка 2 – позднелепелитическое поселение и святилище охотников на бизонов в Северном Причерноморье // *Stratum plus*. – 1999. – № 1. – С. 322.

ною ділянкою були пов'язані основна та заключна фази мисливського свята (ритуальні танці, пісні, спільне споживання м'яса, складання кісток тощо)¹⁴.

Найбільш вірогідно, подібні обрядово-театралізовані свята були колективними акціями, що готувалися і проводилися спільними зусиллями всіх найближчих сусідів, щонайменше, мешканців Бакшаліської долини. Проте не можна повністю виключити і те, що у святкуванні могли брати участь всі, для кого бізон був базовим промисловим видом, головним джерелом життєзабезпечення, тобто досить широке коло населення Північно-Західного Причорномор'я. Адже, скоріш за все, основна кількість учасників церемонії не проживала постійно на базовому поселенні протягом всього річного господарського циклу, відвідуючи його лише з нагоди підготовки та проведення мисливського свята.

Важливість таких свят саме в час максимального похолодання стає тим більшою, якщо взяти до уваги поступове зменшення абсолютної та відносної густоти рослинної і тваринної біомаси на одиницю площі в результаті дії як природних, так і антропогенних чинників. Активізація ритуально-культової діяльності тут була спрямована на забезпечення усіма доступними для пізньопалеолітичних мисливців засобами свого виживання у звичному екологічному та економічному середовищі.

Скоріш за все, в часи максимального похолодання спільні економічні засади життєдіяльності (спеціалізований промисел бізона), підкріплені тісно пов'язаною з системою господарювання своєрідною ритуально-культовою практикою стали свого роду підгунтям для поступової етнічної інтеграції різнокультурних груп населення південнобузького регіону. Так, зокрема, В.Н. Станко визначає комплекс крем'яних виробів Анетівки II як синкретичний за характером: на його думку, тут поєднуються риси як прийдешніх (типу Сагайдака I), так і місцевих (типу Анетівки I3) традицій, що функціонували в даному регіоні у попередній час¹⁵.

Подібну тенденцію до інтеграції місцевих та прийдешніх культурних традицій можна спостерігати за матеріалами колекції крем'яного інвентарю ще одного опорної пам'ятки мисливців на бізона у Північно-Західному Причорномор'ї – Великої Аккаржі у Нижньому Подністров'ї, котра є стрижневою стоянкою нижньодністровської (за В.Н. Станко)¹⁶ або аккаржанської (за І.В. Сапожниковим)¹⁷ археологічної культури. На думку В.Н. Станко, у етнічному розвитку носіїв нижньодністровської культури в цей час поряд з найближчими сусідами (анетівським населенням південнобузького регіону) беруть участь і інші представники традицій східноєвропейського мікрограветту, зокрема, населення Криму та Нижнього Подніпров'я¹⁸.

¹⁴ Станко В.Н. О культе бизона в раннепервобытных общинах степного Причерноморья // Древнее Причерноморье. – Одесса, 1993. – С. 3–7.

¹⁵ Станко В.Н. Некоторые итоги изучения позднего палеолита Северо-Западного Причерноморья. 1. Южнобугская группа памятников // Археология и этнология Восточной Европы. Материалы и исследования. – Одесса: Гермес. – 1997. – С. 26.

¹⁶ Станко В.Н. Некоторые итоги изучения позднего палеолита Северо-Западного Причерноморья. 2. Днестровская группа памятников // Записки исторического факультета ОДУ. – 1997. – Вип. 4. – С. 6.

¹⁷ Сапожников И.В., Сапожникова Г.В. Археологические культуры позднего палеолита степной историко-культурной области // Северо-Западное Причерноморье. Ритмы культурогенеза. – Одесса, 1992. – С. 12–15.

¹⁸ Станко В.Н. Некоторые итоги 2. Днестровская группа памятников, С. 8.

Структура й просторова організація Великої Аккаржі у тому вигляді, як вона реконструюється І.В. Сапожниковим, не демонструє жодних ознак ритуально-культової діяльності. На підставі дослідження господарсько-побутових комплексів периферійної частини поселення, дослідник припускає, що пам'ятка являє собою місце нетривалого проживання економічно самостійних сімей мисливців на бізона, які в теплу пору року періодично поверталися сюди на один-два місяці¹⁹. На відміну від абсолютної більшості пам'яток перігліціального степу, у складі фауністичної колекції Великої Аккаржі присутній виключно бізон, який мав забезпечити всі харчові, життєві та господарські потреби представників всіх статевих-вікових груп. Не беручи в цілому під сумнів встановлену дослідником сезонність, нетривалість та вузьку спеціалізованість згаданих комплексів, підкреслимо, проте, що йдеться лише про периферійну частину пам'ятки, яка може і не відбивати повною мірою всі риси системи освоєння простору даного поселення та розмаїття господарсько-побутової діяльності його мешканців.

Таким чином, наявні археологічні та палеогеографічні дані про культурне освоєння Північно-Західного Причорномор'я в епоху максимуму останнього зледеніння вказують на те, що епіцентр людської діяльності локалізується на значному віддаленні від сучасної берегової лінії, й тим більше дуже далеко від берегової лінії періоду, що є предметом розгляду в даній роботі. Втім, не викликає сумнівів, що освоєний регіон дуже активно використовувався мисливцями на бізона, серед яких були як представники нащадків попередніх мешканців регіону, так й новоприбуле населення. Екстенсивний промисел бізона та надмірне неощадливий забій цього виду спричинив суттєве скорочення його поголів'я, а згодом – й повне зникнення даного виду в регіоні, що вивчається.

Інформація про культурне освоєння затопленої в наш час Північно-Західної частини шельфу Чорного моря є вкрай обмеженою й представлена переважно даними про палеогеографію даного регіону та усними повідомленнями (переважна частина яких належить, зокрема, В.Н. Станко) про те, що у численних пробах, взятих під час глибоководного буріння, здійсненого в даному регіоні наприкінці радянської доби, були виявлені серії крем'яних артефактів²⁰. Спроби змодельовувати потенційні місця розташування археологічних пам'яток кам'яної доби у затопленій частині шельфу та перевірка даних моделей під час підводних археологічних досліджень²¹ на разі не принесли очікуваних результатів.

Особливості палеогеографії затопленої частини шельфу дозволяє припустити, що дана територія напевно чи була придатна для тих реалізацій форм культурного освоєння жилого простору, які були притаманні мисливцям на бізона, пов'язаним з басейном Бакшали та Нижнього Подністров'я. В той же час, наявна сьогодні джерельна база суттєво обмежує можливості подальшого обговорення особливостей використання затоплених палеоландшафтів північно-західної частини шельфу Чорного моря часів максимуму останнього зледеніння.

¹⁹ Сапожников И.В. Большая Аккаржа: Хозяйство и культура позднего палеолита Степной Украины. – Київ : Шлях, 2003. – 303 с.; Сапожников И.В. Господарсько-побутові комплекси поселення Велика Аккаржа // Археологія. – 2002. – № 1. – С. 75–82.

²⁰ Stanko V.N. Fluctuations in the level of the Black Sea and Mesolithic settlement of the northern Pontic area // The Black Sea Flood Question: Changes in Coastline, Climate and Human Settlement. – Springer, 2007. – P. 371–387.

²¹ Кадурын С.В., Кюаск Д.В. Перспективы поиска позднелесолитических памятников на шельфе Черного моря // Природная среда Причерноморского региона за последние 30 тыс. лет и моделирование будущего. – Одеса, 2013. – С. 53–56.